

Tariyx. Ruwqıylıq

INSAN TURMISINDA MÁDENIYATTIŇ ROLI

B.T.Abdiev – *tayansh doktorant*

O.Y.Joldasbayev – *stajyor oqıtıwshı*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

N.Y.Jamalov – *stajyor oqıtıwshı*

Samarqand mámleketlik veterinariya meditsinasi, sharwashılıq hám biotexnologiyalar universiteti Nókis filialı

J.Q.Biyimbetov – *assistent oqıtıwshı*

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch sózlar: inson, jámiyat, mádeniyat, individ, globallashuv, kultura, gumanizm, ilm fan, obektiv va subektiv faktor, manaviyat, inson umri, rivojlanish, odob-axloq.

Ключевые слова: человек, общество, культура, индивид, глобализация, гуманизм, наука и образование, объективные и субъективные факторы, духовность, жизнь человека, развитие, мораль.

Key words: human, society, culture, individual, globalization, humanism, science and education, objective and subjective factors, spirituality, human life, development, morality.

Mádeniyat – jámiyetniń jemisi, sociallıq-jámiyetlik turmıstıń áhmiyetli tarawlarınan biri. Mádeniyatsız jámiyet bolmaǵanıday, mádeniyat da jámiyetten tısqarında bar bolmaydı. Mádeniyat jámiyetniń, turmıstıń eń áhmiyetli tarawlarınan biri. Mádeniyat atamasına toqtalatugın bolsaq, «Mádeniyat» túsiniǵı túrli tillerde, túrli sózler menen qollanıladı. Atap aytqanda ingliz tilinde "culture", russ tilinde «kultura» sózleri menen ataladı. Ózbek tilindegi «madeniyat» sózi arab tilindegi «madina», yaǵnıy qala sózinen kirip kelgen bolıp «qalaǵa tiyisli» «qalaǵa tán», degen túsiniqlerdi sáwlelendiredi. Batis mámleketlerinde keń qollanilatugın «kultura» sózi tiykarı latınsha sóz bolıp, áyyemgi Rimde diyqanshılıqqa baylanıslı «islew beriw», «topıraqqa islew beriw», «awıl mádeniyatı» degen mánilerdi bildirgen. Yaǵnıy topıraqqa islew beriw – awıl mádeniyatı – diyqanshılıq mádeniyatı menen baylanıslı túsiniq sıpatında qollanılǵan. Bul jerde mádeniyatın inson iskerligine baylanıslı qubılıs penen túsindirilgenligine úlken itibar qaratıladı.

Mádeniyat túsiniǵiniń kóp mániske iyeligi adamzat jámiyetiniń tariyxıy rawajlanıw protsessiniń quramalıǵı menen baylanıslı desek boladı. Batis Evropada mádeniyat túsiniǵı XVIII ásirdeń aqırınan baslap házirgi mazmundı beretugın bolsa da, tek ǵana XX ásirge kelip jámiyetlik hám gumanitar pánler kategoriya sistemasınan bekkem orın aldı. Evropa xalıqlarında XVIII ásirdeń aqırına shekem "Mádeniyat" ataması ádep-ikramlılıq, aqıllılıq túsiniǵı menen de birgelikte isletilgen. Mádeniyat inson turmısınan barlıq tarawların birlestiredi eken olda rawajlanıw barısında waqıtlar ótiwi menen "Mádeniyat" túsiniǵiniń kólemi keńeyip, táriyplew hám tusindiriwde kóbeyip bardı. Amerikalı mádeniyattanıwshı alımları A.Kreber hám K.Klakxonlardıń 1952-jılǵı maǵlıwmatları boyınsha mádeniyat hádiysesine berilgen anıqlama 164 bolsa, sońǵı ádebiyatlarda bul cıfr 400 den artıqtı quraydı [2:13]. Sońǵı ádebiyatlarda mádeniyat táriyplew 500 den artıq dep keltiriledi. Bul táriyplewlerdiń ayrımlarına toqtalıp ótsék.

Maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, ataqlı Rim filosofi – Ciceron da "mádeniyat" túsiniǵın "ruwxıy qayta islew" mánisinde qollanǵan. "Ruwxıy mádeniyatı bul filosofiya" dep jazǵan [3:9]. Demek sonı aytıp ótiw orınlı mádeniyat hám ruwxıylıqtıń eń áhmiyetli tárepleriniń biri bilim ekenligin túsiniwimiz kerek. Ciceron diyqan jerdi qalay qayta islese, adam aqılın da sonday qayta islewge, jetilistiriwge boladı dep túsingen.

Abu Nasir Farabıydıń pikirinshe hárbir inson óz tábiyatına bola "joqarı dárejedeń jetiklikke erisiw ushın umıladı" [4:372]. Bunday jetiklikke tek qala jámaátı arqalı erisiwge boladı dep pikir bildiredi. Haqıyqatında da adam shańaraqta dunyaǵa keledi hám sol shańaraqtaǵı úrp-ádet dásturlerin ózinde sáwlelendiredi. Sonday-aq shańaraqta óz ornında jámiyetteń ómir súrip turǵan qadıratlardı úrp-ádet, dásturlerdi ózinde sáwlelendiredi. Demek jámiyetlik sana jámiyetlik bolmıstı sawlelendiredi. Qay jerde inson bolsa, sol jerde mádeniyat bar. Mádeniyat ulıwmainsanıy qubılıs tek bir xalıqqa tiyisli jalǵız bir xalıqtıń ózi ǵana

jaratqan sap mádeniyat bolmaydı. Sonday-aq mádeniyatın tiykarǵı bólimin sol ózi jaratqan bolsada, onda dúnya xalıqları jaratqan ulıwmainsanıy mádeniyatın úlesi hám tásirli boladı álbette.

AQSH tıń ataqlı siyasatshısı Zbignev Bjezinskiy pikirinshe. Mádeniyat tarawında Amerika dunya jasları arasında ayrıqshalıǵı menen ajralıp turadı. Bul bolsa AQSH qa jáhannıń hesh bir mámleketine iye bolmaǵan siyasıy tásirde támiynleydi. Ásirese Amerikalıń tele dásturleri filmleri dúnya bazarınıń tórtten úsh bólegin iyeleydi. Onıń ǵalabalıq muzıkası, amerikalılardıń qızıǵıwshılıqları, awqatlanıwdaǵı ádetleri hám sonday-aq kiyiniwlerine pútkil dunya elikleydi. Bul processte úgit-násiyat quralları kópshilik múǵdardı quraydı, atap aytqanda: reklama, internet, kino, televidenie hám basqalar kiredi.

Mádeniyat degende kópshilik adamlar iskusstvoni ádebiyattı, ekinshi birewler bilimilik dárejesin, úshinshileri ádep-ikramlıqtı túsinedi. Bulardıń hámmesi de mádeniyatın áhmiyetli belgileri. Biraq haqıyqatında mádeniyat túsiniǵı óz ishine keń mazmundı qamtıydı. Tarixıy, filosofiyalıq, sociologiyalıq, etnografiyalıq hám basqa da ilimler mádeniyat haqqında hár qıylı kóz-qaraslardı, anıqlamalardı usınadı.

Sonı aytıp ótiwimiz kerek, ásirler dawamında "Mádeniyat" túsiniǵı hár qıylı táriypleniwine qaramastan áyyemnen házirgi künge shekem tiykarınan óz mánisin ózgertpegen. İnsaniyat óz ómiri dawamında dunyanı materiallıq hám ruwxıy ózlestirip otradı. Ol óziniń jasawı ushın materiallıq nárselerdi ózgertip hám qayta ózgertip sırtqı ortalıqtı óziniń maqsetlerine saykeslendirip baradı. Bul processte inson dúnyanı ózgertiw ushın obrazlar, tusinikler, keshirmeler túrindeń inson iskerligin baǵdarlawshı ruwxıy qubılıslardı islep shıǵadı ham olardı ózgerttirip, jetilistirip baradı. Bul protsessniń kelip shıǵıwı hám islew mexanizmleri haqqında adamzat oyı áyyemnen qızıǵıp otrǵan. Bul qızıǵıwshılıqtıń kelip shıǵıwınıń ózi de inson talaplarınan ósiwi, nátiyjede dúnyanı qayta ózgertiwde jetilistirip barıw zárurlıǵı menen baylanıslı bolıp keledi. Adamnıń kútá jas waqıtınan baslap jámiyetleniw processı anaw yaki minaw mádeniyatta toplanǵan bilim qırların qabil etiwden, qarım-qatnas, minez-qulıq normaların, isháreket usılların izertlewden baslanadı. Jámiyet qansheli rawajlanıp barǵan sayın, milliy ózlikti ánlaw máselesine itibar kúshenedi. Dúnyada qansha millet hám xalıqlar bar bolıp, barlıǵında ayrıqsha qaytalanbas mádeniyatına iye. Hárbir mádeniyatın óz kórinisi hám mazmunı menen bir-birinen parıqlanadı.

Mádeniyatqa hár túrlik belgili millet yáki xalıqtıń sanı az yáki kópliginde emes, al sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıw dárejesi, xojalıq júritiw tarmaqlarınıń hár-túrliligi, tábiyiy hám iqlım sharayatı, geografiyalıq jaylasıwı, ruwxıy turmıs tárizi hám basqa faktorlar menen belgilenedi. Bul orında Francuz klassigi Viktor Gyugo aytqanıday: «Adamnıń ullılıǵı onıń boyı, sını menen ólshenbegenindey, milletlerdiń ullılıǵı da onıń san-sanaǵı menen belgilenbeydi. Birden-bir ólshem onıń ruw-

хиллигини аниқлашди» [5:83]. Маданият инсоннинг тек гана социал-лашувини таъминлаб қолмастан, ҷамият пенен интеграциялашувини таъминлейди. Маданият инсонга кáмилликке еришишге дóретившилик ислерин жүзеге шигаришга кóмеклеседи. Бул жерде инсоннинг ҷамиятлесиви бугинги кúнде глобаллашув арқали бир қанша машқалаларди келтирип шигармақта. Улиwmаластирип айтқанда ҳáзирги глобаллашув шарайатинда маданиятқа деген itibardi талап етеди. Маданият тусиниги равайжаниш, жаъалиққа умтилиш, рухши жаъаланиш, сияқли

унамли таъсирлерин айтип óтсек болады, ҳамде ҷамият турмисин маданиятсиз кóз алдимизга келтире алмаймыз. Маданият óзини тўп манисине кóре миллийлик ҳам улиwmainsanılıqtıń улиwmalıq бирлиги сипатинда қаравимизга болады. Атап айтқанда, маданият óз нáwbетинде халқларди бир-бири менен жақинлаштириш, тативлиқ, гуманистлик, tolerantlıq, ҳам тура-қиллиқти таъминлеуде хизмети ўлкен екенлигин айтуп óтиш оринли.

Адебиётлар

1. Абдурахманов М., Рахманов Н. Маданиятшунослик. –Тошкент: 2011.
2. Seitova Z., Turғанov B., Utemisov A. Маданияттануш. – Нókis: 2016. 13-б
3. Гулметов Э., Эрназаров Ш., Маврулов А. Маданиятшунослик маърузалар матни. 2000. 9-б.
4. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти. 2003. 372-б.
5. Bazarbaev J. Ruwxıylıq tıykarları. – Nókis: 2016. 83-б.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада ҷамият маданияти, ularning asosiy o'Ichamlari va madaniyat tuchunshasiga aniqlik kiritilgan. Madaniyat o'ziga xos bo'lgan xususiyatlari, ҷамият турмushida rivojlanishi, madaniyatning inson umriga ta'siri, urf odatlarning bilan o'zaro bog'liqligi va insonning ma'naviy yetukligidagi ahamiyati keng turda ochib berilgan. Bu masalalar asosan falsafiy tomondan olib qaralgan bo'lib, uning ma'no mazmuni darajaviy tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье уточняются культура общества, их основные измерения и понятие культуры. Широко объясняются особенности культуры, ее развитие в жизни общества, влияние культуры на жизнь человека, взаимосвязь традиций с обычаями и их значение в духовной зрелости человека. Эти вопросы в основном философские, с уровнем анализом смысла.

SUMMARY. The article clarifies the culture of the society, its main dimensions and the concept of culture. The peculiarities of culture, its development in the life of society, the influence of culture on human life, the relationship of traditions with customs and their importance in the spiritual maturity of a person are widely explained. These questions are mostly philosophical, with a level analysis of meaning.

НӨКИС ҚАЛАСЫНЫҢ 90 ЖЫЛЛЫҚ ТАРИЙХЫНА БИР НӘЗЕР

Я.А.Абдуллаева – тарийх илимлериниң докторы, доцент

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: Ўзбекстон, Қорақалпоғистон, ривожланиш, иктисодиёт, маданият, таълим, ёшлар.

Ключевые слова: Узбекистан, Каракалпакстан, развитие, экономика, культура, образование, молодежь.

Key words: Uzbekistan, Karakalpakstan, development, economy, culture, education, youth.

Мәмлекетлер хэм халықлар раўажланыўында қалалардың тийкарынан пайтахт қалалардың орны хэм роли ўлкен болып есапланады. Сондай қалалардың биреўи Нөкис қаласы болып табылады.

Автономиялы ўәлаяттың автономиялы республикаға айланыўына байланыслы Каракалпакстан пайтахтының орны ҳаққында мәселе өзиниң үзил-кесил шешимин тапты. Пўткил аўқамлық Орайлық Атқарыў Комитети Президумының 1932-жыл 1-апрельдеги қарары ҚҚАССР дың ҳәкимшилиқ орайын Нөкис деп белгилеп, соның менен бирликте оны қалаға айландырды.

Нөкистин жайласқан жери, суў қатнасын, қурылықтағы жол қатнасын хэм транспорт байланысларын келешекте раўажландырыў ушын күтә мақул келеди. Қаланың дәрйаға жақын жайласыўы қурылыс материалларын әкеліў, халықтың коммуналлық турмыс мүтәжликлерин суў менен тәмийинлеў хэм аўыл хожалығы өндирисин раўажландырыў ушын жақсы мүмкиншиликлерди ашып берди. Қабыл етилген қарарларға муўапық 1932-жылы Қарақалпакстанда қаланы салыў бойынша таярлық жұмысларына хэм оның жойбарын ислеп шығыўға кирилди. Атап айтқанда, Қарақалпакстан Орайлық Атқарыў Комитети менен Халық Комиссарлар Кеңесиниң 1932-жыл 17-ноябрьдеги бирликтеги мәжлиси республика пайтахты Нөкис қаласы қурылысына таярлық, оны шөлкемлестиріў хэм қурылысты табыслы тамамлаў ҳаққында мәселени қарап шықты. Қурылысқа басшылық етиў бойынша ўш адам қурамында ҳүкіметлик комиссия дүзилди, олардың арасында Қ.Әуезов болды. Қарақалпакстан ўәлаятлық партия комитетиниң 1933-жыл 17-майдағы бюро мәжлисинде Нөкис қаласы қурылысының барысы ҳаққында мәселе қаралып, жұмыстағы унамлы тәреплер менен қатар кемшиликлерде атап керсетилди. Кемшиликлерди сапластырыў бойынша комиссия дүзилди. Буннан тысқары, пайтахт қурылысының мәселелери барқулла республика басшыларының дыққат орайында болды. Сол жыллардағы көрнекли мәмлекетлик искерлер К.Нурмухамедов, Қ.Әуезов, И.С.Алиев, Д.М.Логинов хэм басқалар пайтахттың қурылысына

тиккелей қатнасты. Қол күши (гербиш өриўшилер, сыбаўшылар хэм басқалар) инженерлер менен техниклер, атап айтқанда, сантехника бойынша қәнигелер жетиспеди. Көплеген қурылыс материаллары қонсылас республикалардан алып келинди.

Жергиликли қурылыс материалларын ислеп шығарыўға айрықша дыққат бөлинди. Тас гербиш пенен тәмийинлеў ушын қумбызлар қурылды, хәк алыўда жолға қойылды. Гербиш заводы қурылды. Республиканың қурылысларын маман қәнигелер менен тәмийинлеў ушын хәр қыйлы курслар ашылды. Мәселен, 1932-жылғы Төрткүлде ўш айлық қурылысшылар курсы ашылып, онда 37 адам, соның ишинде ўш хаял-қыз кәсип сырларын үйренди. Усы курслардың питкеріўшилериниң көпшилиги Нөкис қаласын қурыўға, соның ишинде ун қаразының, жоңышқа туқымын тазалайтуғын заводтың, почтаның, мийманхананың, дәрхананың, турақ жайлардың қурылысларына қатнасты.

Нөкис қаласының қурылысы ҳаққында қарар қабыл етилгеннен соң бир жылдан кейин 1933-жыл 10-июльде РСФСР Халық Комиссарлары Кеңесинде Нөкис қаласын рауажландырыўдың бас схемасы тастыйықланды. Ал, ҳақыйқатында имаратлар салыў жұмысы тек 1934-жылдан басланды. Жұмысларды жедел пәт пенен алып барыўға туўра келди, себеби гидрогеологлардың болжаўлары бойынша 1935-жылы Төрткүлди дегиш алыўы мүмкин еди. Усыған байланыслы РСФСР Халық Комиссарлары кеңеси хэм Пўткил аўқамлық Орайлық Атқарыў комитети Нөкис қаласын қурып питкеріў мүддетлерине өзгерислер киргизди хэм қурылысты тезлетіў, қосымша финанс қаржылары ҳаққында қарарлар қабыл етті.

Орайда типография хэм оқыў орынлары ушын имаратларды, сондай-ақ ремонтлаў-механикалық устаханаларды буннан булай қурыўдың жобасын иске асырыўға айрықша дыққат аўдарды.

1936-жылы басшылық тәрепинен қурылысты питкеріў графиги ислеп шығылды. Хүкімет хэм профсоюз